

Yusif YUSİFOV,
ADPU-nun Azərbaycan
Dilçiliyi Kafedrasının dosenti,
ümumi dilçilik ixtisası üzrə
professor

(Əvvəli ötən saylarımızda)

Belə bir məlumat da ailəmizdə gəzirdi ki, atama nəticəsi olduğu babasının adını (Məmməd) qoymaq istəyirlərmiş, buna görə də ona Qoca (yəni qoca kişi) deyirlərmiş. Qoca sözünü çox işlətdikləri üçün həmin ad rəsmi sənəddə yazıya alınmışdır. (bax: N.Əhmədli Haqq-nahaqq seçilən. Haqq divanında. Bakı: 2017).

Bəlkə də, bu rəvayət xarakterli məlumat həqiqətdir. Mən, atam, qardaşım, eləcə də yaşlı qohumlarım ulu babam Yusifin atası kim olmuşdur? sualına indiyədək cavab tapa bilmirdik. Amma zəhmətsevər alim Nazir Əhmədlinin böyük zəhmətiylə yazılmış əsərində - yaradıcılıq tapıntısında illər boyu bizi düşündürən sualın cavabını tapdım və çox sevindim. Böyük əziyyət, gərgin zəhmət hesabına işıq üzü görmüş bu yaradıcılıq tapıntısının 77-ci səhifəsində yazılmışdır: "Yusif Qoca oğlu, 40 y; oğulları: Məmməd 5 y; Qoca 2 y; Yolçu 2 y;(41)", Deməli Yusif Qoca oğlu olubdur. Çox güman ki, Qoca onun ya atasının, ya da hansısa babasının adıymış, həm də Yusifin Məmməddən başqa Qoca və Yolçu adlı oğlanları varıymış, Yusif oğluna Qoca adını heç də təsadüfi verməmişdir. Yəqin ki, Qoca onun atasının, yaxud babalarından birinin adı olubdur. Yusif babanın Qoca ilə yanaşı onun həmyaşadı Yolçu adlı oğlu da olubdur. Nazir Əhmədlinin "Qazax nahiyəsinin kameral təsviri" adlı əsəri hər bir Qazaxlı, Ağstafalı üçün çox dəyərlidir. Mən Qazaxda və Ağstafada bu dəyərlili əsəri görmədim. Məncə, əsər yenidən nəşr edilib həmin yerlərə göndərilə, çox yaxşı olar.

Göycə, Göycəli, Durmuş, Panbıqbaş, Yekə, Qarayekə, Yarqulu, Salif, Çuvar, Cülük, Çopur, Qaya, Baya, Qaragöz, Amar, Darçı, Civiş, Carçı, Çardır, Tərif, Baydı, Daşgil, Çıraq, Oğru, Qarapaça, Şeyrar, Noxtabənd, Eybəki, Xəyal və s. Daha maraqlı doğuran və günümüzdə az gözə çarpan, eşidilən bu adların müəyyən qrup təşkil etdiyi, Göycə, Göycəli adlarının dilxarci aləmlə bağlı yarandığı, konkret desək, həmin adları daşıyıcılarının atalarının Göycə mahalından köçüb gəlmələri hadisəsinə görə yarandıklarının daha çox güman edildiyi göstərilmişdir.

Şıxlı kəndində rast gəlinən Elçibəy antroponiminin xüsusi maraqlı oyatdığı söylənilir. Bu adın daşıyıcısının Hacı

və Qasım adlı qardaşlarının atası olduğu, 1788-ci ildə doğulan Hacı'nın yaşının onların atasının adının təxminən 1760-cı ildə qoyulduğunu göstərdiyi diqqətə yetirilir. Kitabın müəllifinin bu və ya digər şəxs adlarının etnoqraflar, dilçilər üçün maraqlı doğuracağı qənaətinə gəlməsində böyük həqiqət vardır.

Kameral təsvirdə Salahlı kəndindən Sibirə sürgün edilən üç nəfərin adının qeyd edildiyi nəzərə çatdırılması bunların 24 yaşlı Yusif Məmməd-xəlil oğlu, 30 yaşlı Molla Mahmud Yusif oğlu və 46 yaşlı Mansur Mustafa oğlunun müəyyən edildiyi sürgünün səbəbi göstərilməyə də, bu şəxslərdən birinin Molla olmasının burada onun siyasi səbəblə bağlılığı ehtimalını axtardığını söyləməyə əsas verdiyi diqqətə yönəldilmiş, Nazir Əhmədli sürgünün səbəbinin müridizmlə, nəqşibəndlik təriqəti bağlı olduğunu göstərir (s 26).

Müəllif Nəqşibəndlik təriqətinin görkəmli simalarından sayılan Mir Həməzə Seyid Nigarinin xəliqələrindən hesab edilən Hacı Mahmud Əfəndinin Qazax nahiyəsinin Aşlar bəyli kəndində doğulduğu və 1891-ci ildə orada vəfat etdiyini qeyd edərək "Mövlənə İsmayıl Siracəddin Şirvani" kitabında onunla bağlı belə məlumatın verildiyini diqqətə yetirir: "Hacı Mahmud Əfəndi 1835-ci ildə Qazax rayonunun (Qazax Distansiyasının - N.Ə) Aslanbəyli kəndində anadan olmuşdur. Atası Veysəl Qarani adlı şəxsdir.

Hələ 1863-cü ilin rəsmi rus hərbi sənədlərində İncəli Mahmud Əfəndi Tiflis quberniyasının müridləri içərisində qeyd olunur.

1874-cü ilə aid digər sənəddə isə Qazax qəzasında üç kəndin sakinlərinin Osmanlı Dövlətinə köçmək istəyindən bəhs olunur. Görünür, həmin illərdə Hacı Mahmud Əfəndi Azərbaycanda məskunlaşaraq Mir Həməzə Seyid Nigariyə intisab etmişdir. Həməzə Nigari şair və sülükünü tamamlayan Hacı Mahmud Əfəndiyə icazənamə vermiş və Qazax bölgəsində ırşad etməsini istəmişdir.

Mahmud Əfəndi Aslanbəyliyə qayıtmış, bir müddət sonra Həcc ziyarətinə getmişdir. O, Həməzə Nigarinin qəbri üzərində türbə və məscid inşa edilməsinin əsas təşəbbüskarı olmuşdur".

Haqqında danışılan Hacı Mahmud Əfəndinin Qazax nahiyəsinin 1860-cı ildə aid kameral təsvirində Aslanbəyli kəndində, ruhanilər üzrə tərtib edilmiş siyahıda onun haqqında məlumatın belə qeydə alındığı göstərilmişdir.

"19 Mahmud Əfəndi Molla Veyis oğlu 45 y; oğlu İbrahim 2 y. Ailədə 2 qadın var" (s 27).

Nazir Əhmədlinin kitabında verilən zəngin tarixi, coğrafi, liqivistik bilgilər onun çalışqanlığının, çoxcəhətli fəaliyyətinin və zəngin biliyinin parlaq göstəricisidir. Bu kitabı yalnız tərtib, tərcümə işi adlandırmaq ədalətsizlik olardı. "Qazax nahiyəsinin kameral təsviri" insanda heyret doğuran böyük zəhmətin, aparılan gərgin yaradıcılıq axtarıqlarının, yüksək talantın və dərin, geniş biliyin nəticəsində oxuculara çatdırılan yaradıcılıq məhsulu, dəyərli tapıntı, bitkin, dolğun ensiklopediyadır.

Göstərilən nahiyədə ağaların, bəylərin həmçinin ruhanilərin ayrıca siyahı üzrə diqqətə çatdırılması da

müəllifin kitabının üstün cəhətlərindən biridir. O, siyahıda Salahlı kəndində yaşayan Vəkilovlar və Qayıbovlar, Qazaxlı kəndində yuva salan Şıxlinskilər, həmçinin həmin bölgəyə məxsus digər tanınmış adlı-sanlı soyadlarındaşıyıcıları ilə oxuyucuların ünsiyyətini yaratmışdır. Nazir Əhmədlinin qarşıya çıxan çətinliklərin öhdəsindən gəlməyi bacararaq, elmi ictimaiyyətə, oxuculara çatdırdığı bu kameral təsviri araşdırıcıların müsbət qarşılayacağına, yararlı olacağına yətinəcə inandırıcıdır.

1806-cı ildə tərtib edilən ilk kameral təsvirə görə Qazax və Şəmsəddin sultanlıqlarında 22.619 nəfər, 1873-cü ildə tərtib edilmiş kameral təsvir Qazax və Şəmsəddin distansiyalarının ərazisində yaradılan Qazax qəzasında 77.601 nəfər; Qazax qəza idarəsinin illik məlumatına görə 1879-cu ildə qəzada 82.537 nəfər, 1884-cü ildə isə 85.018 nəfər yaşadığı barədə məlumat verilmişdir.

Əhalinin sayını göstərən yuxarıdakı rəqəmlərin tam dəqiq göstərici kimi qəbul edilməsinin olmaması fikri irəli sürülmüşdür. Bu həm türklərin (tatarların), həm də ermənilərin arasında vergidən yayınmaq istəyənlərin bəzən bütün ailəni, bəzən isə ailənin bəzi üzvlərini çalışmaları ilə əlaqələndirilmişdir.

Qazax nahiyəsi kameral təsvirində qeydə alınan vergi mükəlləfiyyətli əhalinin dövlət (xəzinə) və mülkədar torpaqlarında yaşayanlar olmaqla bə-

lündükləri, ayrıca siyahıya alınan ağalar və bəylərin, o cümlədən din xadimlərinin isə imtiyazlı zümrə olaraq vergilərdən azad edildikləri, vergidən azad edilmiş din xadimləri (molla, axund və s. (onlara maaf deyirdilər) vəfat vəfat etdikdə əgər ailəsində bu cür başqa şəxs yox idisə, həmin ailəni yenidən vergi mükəlləfiyyətlilərin siyahısına daxil etdikləri bildirilir (s 29).

Rusiyaya birləşdirildikdən 1846-cı ilə qədər Qazax nahiyəsində torpağın dövlət xəzinəsinə məxsus olduğu, 1846-cı ilin dekabrında həyata keçirilən torpaq islahatına görə torpaqların əksəriyyətinin ağalara və bəylərə paylandığı, digər hissəsinin isə yenə də dövlət mülkiyyətində qaldığı diqqətə çatdırılmış, mülkədar torpaqlarının daha keyfiyyətli, məhsuldar olduğuna görə sakinlərin onlardan torpaq götürüb becərməyə maraqlı göstərdikləri, bu zaman onların həm mülkədara icarə haqqı ödədiyi, həm də dövlətə vergi verdikləri barədə məlumat verilmişdir. Dövlət torpaqlarında yaşayanların isə onu icma şəklində əkib-becərdikləri, molokanlar və ermənilər arasında rast gəlinməyə də, 1885-ci ilin statistikasına görə türklərin 7 %-nin ümumiyyətlə, torpaqsız qaldığı və səfil həyatı sürdürükləri qeyd edilmişdir.

Xəzinə torpaqlarında yaşayan tatarlarda (türklərdə) torpaqdan yararlanma üsulunun erməni və molokanlardan fərqləndiyi, yalnız özü yerləri və biçənəklərin kəndlilərin ümumi istifadəsində qalır, hər bir ailənin əkin yerlərinin, bağlarının və bostanlarının isə dəyişməz olduğu, nəsilən nəsle keçdiyində dair məlumat verilmişdir. Torpaqların heç vaxt yenidən bölüşdürülməyi, yalnız ailə üzvlərinin hamısı öldükdə və ya torpağı becərməyə işçi qüvvələrinin çatışmaması səbəbindən vergisini verə bilməyəndə həmin ailə-

yə məxsus olan torpaq sahəsi və ya onun bir hissəsi kənddə ən ehtiyacı olan ailələr arasında bölüşdürüldü fikrinin söyləndiyi bildirilir.

Nazir Əhmədli kitabının zərgər dəqiqliyi ilə tərtib edildiyini orada rəqəmlərlə verilən məlumatların zənginliyi sübut edə bilər. Haqqında söhbət açdığımız kitabda iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri, xüsusən torpaqsünaşlar üçün dəyərli məlumatlar, maraqlı təsdiqedicilər, dəqiqləşdiricilər faktlar vardır. Kitabda torpaqla bağlı geniş məlumatlar diqqətə çəkir. Verilən bilgilər hələ XVIII əsrdə torpağın bir ailədən başqasına keçməsinə alqı-satqı vasitəsinin təminatı etdiyi, ailə üzvlərinin sayca artımının da torpağın yenidən bölüşdürülməsinə səbəb olduğu, ailə başına düşən torpaq payının (sahəsinin) qeyri-bərabərliyi, müxtəlifliyi, 1 əkin gününün torpaqdan 30 əkin gününə qədər müəyyən edilməsi barədə çatdırılan məlumatlar bu günümüz üçün də maraqlıdır.

1 əkin günü pay (sahə) torpağının isə 1600 kv sajənə (1 sajen 2.13m-dir) və ya 0.73 ha-ya olduğu, Molokanlarda həyətyanı, bağ-bostan yerlərinin və dəyirmanın yerləşdiyi yerdən başqa qalan ərzilər - əkin yerlərinin və biçənəklərin hər il yenidən bölüşdürüldüyü deyilir. Nazir Əhmədli insan həyatının və fəaliyyətinin əksər hissəsini əks etdirən kitabında buraya - Qazax nahiyəsinə gəldikləri ilk ildə molokanların əkin yerlərini və biçənəkləri kişi başına bərabər bölüşdürükləri,

sonradan bütün vergi və mükəlləfiyyətləri ödəyən, hətta yaşı az olsa belə, kişi cinsindən olanlara torpaq sahəsi tələb edə bilmələrindən danışıldığına görürük. Biçənək sahələrinin fərqli qoyulmadan bütün kişi əhalisi arasında bərabər bölündüyü, əkin sahələrinin isə ailə başçısının torpaq sahəsi almaq üçün tələb etdiyi kişilər arasında bölündüyü və qismən ermənilərin tətbiq etdikləri "hampa-çərək" üsuluna bənzədiyi diqqətə çatdırılır.

"Hampa-çərək sözünün ermənicə "hampa" - "qaldırmaq" və türkçə "çərək" - "dördü bir" anlayışlarını bildirən hissələrdən yarandığı, həmin hibrid sözlərin (ayrı-ayrı dillərə məxsus sözlərin) ümumən "təsərrüfatı qaldırmaq" və "hissələrə bölmək" mənasını ifadə edən üsulun adını formalaşdırdığı söylənilir. Göründüyü kimi Azərbaycanın eləcə də başqa yerlərin kameral təsviri verilən əsərlərdə bir sıra məsələlərin izahı zamanı dilçilik elminə, onun ayrı-ayrı şöbələrinə, bölmələrinə müraciət etməyə zəruri tələbat yarandığı sübut olunur. Nazir Əhmədlinin yuxarıdakı sözlərlə bağlı öz düşüncələrini irəli sürməsi onun müəyyən dərəcədə dilçilik elminin leksikoqrafiya (lüğətçilik), leksikologiya şöbələrinə, həmçinin ümumi dilçiliyin dillərə əlaqələr probleminə bələdliyindən xəbər verir. Kitabdakı rəngarəng anlayışlar, yetərli saydadır. Həmin anlayışların, onları ünsiyyət prosesində gerçəkləşdirən, ifadə edən terminlərin əsərin məzmununun aydın başa düşülməsində, anlaşılmasında əvəzsiz və həlledici rol, əhəmiyyəti vardır. Ona görə də müxtəlif nahiyələrin kameral təsvirinə həsr edilmiş kitabların liqivistik baxımdan araşdırılması, öyrənilməsi ayrıca tədqiqat mövzudur.

(Davamı var)